

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.38>

БІЛА-КИСЕЛЬОВА А.А.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЩОДО ЗАХИСТУ «SOMATIC RIGHTS OF HUMAN»

Стаття присвячується соматичним правам людини, які відносять до «четвертого покоління прав людини». Розкрито сутність таких прав, а також наведено їх приклади у повсякденному житті.

Автор звертає увагу на те, що соматичні права можна пов'язати з можливістю видозмінювати своє тіло, розширенням функціональних можливостей організму, використанням донорських клітин (органів), крові (її компонентів, інших біологічних компонентів) і водночас питаннями щодо необхідності збереження ідентичності людини, інтересами самої людини, суспільною думкою та мораллю.

Крім того, автор наголошує, що Рада Європи та Європейський Союз як регіональні міжнародні організації виробили стандарти щодо захисту прав людини (включаючи соматичні права) через призму розвитку біомедицини. Хартія Європейського Союзу про основні права конкретизує, як мають бути застосовані досягнення медицини та біології, не порушуючи загальні права людини щодо цілісної особистості. Конвенція про права людини та біомедицину проголошує загальний пріоритет людини як фізичної цілісної особи над суспільними інтересами та наукою.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці демонструє виражену позицію щодо права завершення життя людини, щодо питання репродуктивної медицини, процедури запліднення *in vitro*, стерилізації, трансплантації, одностатевих стосунків і права на аборт. Суд, ухвалюючи рішення, звертається до тих міжнародних документів, які безпосередньо регулюють у Європі соматичні права та пов'язані з ними суміжні інститути: Конвенції Ради Європи з прав людини та біомедицини 1997 р., Рекомендації Ради ЄС від 29 червня 1998 р. «Про придатність донорів крові та плазми і просіювання донорської крові в Європейському співтоваристві» (98/463/ЄС), Директиви 2004/23/ЄС від 31 березня 2004 р. «Про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, закупівлі, тестування, обробки, збереження, зберігання і розповсюдження людських тканин і клітин». Автор наводить приклади рішень ЄСПЛ.

Зроблено висновки, що правове регулювання соматичних прав у міжнародному полі набирає суттєвих обертів, але в Україні такі права перебувають на первинному етапі свого становлення. Європейський суд з прав людини в питаннях, що стосувалися соматичних прав людини, неодноразово висловлював позицію про відсутній консенсус всередині європейської спільноти та закликав країни до ефективних заходів захисту прав на національному рівні.

Ключові слова: *соматичні права, четверте покоління прав людини, міжнародні стандарти, суд, ЄСПЛ.*

The article is devoted to somatic human rights, which belong to the “fourth generation of human rights”. The essence of somatic human rights is revealed, as well as examples of such rights in everyday human life are given.

The author draws attention to the fact that somatic rights are associated with the ability to modify their body, expanding the body's functionality, the use of donor cells (organs), blood (its components, other biological components) and simultaneous questions about the need to preserve human identity, human, public opinion and morality.

In addition, the author emphasizes that the Council of Europe and the European Union as regional international organizations have developed standards for the protection of human rights (including somatic rights) through the prism of the development of biomedicine. The Charter of Fundamental Rights of the European Union specifies how the achievements of medicine and biology should be applied without violating the universal human rights of the whole person. The Convention on Human Rights and Biomedicine proclaims the general priority of man as a whole as a whole over the public interest and science.

At the same time, the European Court of Human Rights in its practice demonstrates a balanced position on the right to end human life, on the issue of reproductive medicine, in vitro fertilization, sterilization, transplantation, same-sex relationships and the right to abortion. In reaching its decision, the Court refers to those international instruments that directly regulate somatic rights in Europe and related institutions: the 1997 Council of Europe Convention on Human Rights and Biomedicine, the EU Council Recommendation of 29 June 1998 on the suitability of blood donors, and plasma and screening of donated blood in the European Community (98/463 / EC), Directive 2004/23 / EC of 31 March 2004 on the establishment of quality and safety standards for the donation, purchase, testing, treatment, storage, and distribution of human tissues and cells. The author gives examples of ECHR decisions.

It is concluded that the legal regulation of somatic rights in the international field is gaining momentum, but in Ukraine such rights are at an early stage of development. At the same time, the European Court of Human Rights on issues related to somatic human rights has repeatedly expressed the view of the lack of consensus within the European community and called on countries to effective means of protection of rights at the national level.

Key words: *somatic rights, fourth generation of human rights, international standards, court, ECHR.*

Вступ. Цінність людського життя у фізичному тілі було проголошено у ст. 3 Загальної декларації права людини («Кожна людини має право на життя») та підтверджується у ст. 3 Конституції України («Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю») [1; 2].

Та чи усвідомлює кожна людина, яка реальна цінність людського життя: свого та життя інших людей? Усі ми люди і живемо в цьому світі, отримуємо особистий досвід того, що значить жити. Чи може йтися про повноцінне життя людини, якщо жінка не може народити дитину, про яку мріяла, або не бажає народжувати дитину внаслідок згвалтування; якщо відбулася втрата крові людини, а на відновлення людського організму потрібна донорська кров; якщо чоловік почувався жінкою, але має чоловічі статеві ознаки; якщо неминучий біль внаслідок захворювань викликає суцільне страждання щодня, але фізична смерть не настає. Ці питання потребують дослідження.

Право на зміну зовнішності (трансгендерні можливості), право на донорство (участь у програмах із транспланталогії), репродуктивні права, участь у сурогатному материнстві, використання генетичного матеріалу, а також розпорядження своїм тілом за власною волею у разі використання права на евтаназію – це нові виклики, які постали перед міжнародним співтовариством і які намагається вирішувати сучасне суспільство. Це підтверджується акціями за права людини, на які виходять люди, та звітами міжнародних організацій про стан прав людини щодо чутливих питань [3–5].

Громадянські та політичні права є правами першого покоління. Другим поколінням прав є соціально-економічні та культурні. Колективні (права, які з'явилися внаслідок боротьби за незалежність, право на безпечне довкілля, право на гуманітарну допомогу) належать до прав третього покоління. До четвертого (право віртуального життя людини, право бути забутим у цифровому просторі) віднесено і соматичні права. Саме тому їхній правовий статус і нормативне закріплення на міжнародному рівні потребує детального вивчення й аналізу.

Соматичні права пов'язують із можливістю видозмінювати своє тіло, розширювати функціональні можливості організму, використовувати донорські клітини (органи), кров (її компоненти), інші біологічні компоненти та водночас питаннями щодо необхідності збереження ідентичності людини, інтересами самої людини, суспільною думкою та мораллю.

Можна зазначити, що соматичні права стають частіше об'єктом вивчення юристів-міжнародників, адже питання їх регулювання у різних країнах неоднакове. Ця проблема мало вивчена, а отже, є актуальною і надає пересічному сторонньому спостерігачу уявлення про нові права, що виникли як відповідь на розвиток біомедицини в сучасному світі.

Теоретичні, конституційно-правові та галузеві проблеми соматичних прав людини розглядалися у працях А.А. Абашидзе, А.І. Ковлера, О.Е. Старовойтової, М.О. Лаврика, А.В. Дерипаски, О.С. Капінус, Т.І. Тарахонич, А.М. Цалієва. Проте залишається потреба дослідження особливостей деяких категорій соматичних прав і міжнародних стандартів щодо їх захисту.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення правового аналізу щодо питання захисту соматичних прав через призму міжнародних правових актів і практики ЄСПЛ.

Результати дослідження. П.М. Рабинович визначає міжнародні стандарти прав людини як «закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних термінопонять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і / чи обсяг прав людини, зумовлені досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного або політичного характеру» [6]. Такі стандарти можуть бути обов'язковими (мати рекомендаційний характер), загальними (чи спеціальними), нормативними та правозастосовними.

Міжнародні стандарти поділяються також на дві великі групи: універсальні й регіональні. До універсальних належать стандарти, розроблені в межах ООН. Ними є як загальні, так і стандарти спеціалізованих установ та органів: Ради безпеки ООН, МОП, ЮНЕСКО, Комітетів ООН (Комітету з прав людини, Комітету проти катувань, Комітету з прав дитини, Комітету з ліквідації расової дискримінації, Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітету з прав інвалідів). Крім того, це стандарти, які утверджуються завдяки практиці таких судових установ, як Міжнародний суд ООН (має компетенцію щодо розгляду справ, які стосуються прав людини) та Міжнародний кримінальний суд (компетенцію щодо найбільш серйозних порушень прав людини – злочинів проти людства).

Регіональні стандарти вибудовує Рада Європи, на них має вплив, зокрема, ЄСПЛ.

Слід зазначити, що права людини – це визначення, яке використовується для позначення конкретного переліку національних законодавчих положень і міжнародних стандартів щодо статусу живого індивіда в суспільстві.

Термін «соматичні права» (від грец. soma – тіло) з'явився завдяки В.І. Круссу, котрий говорив про «володіння людиною розпоряджатися своїм тілом» [7].

О. Аврамова й О. Жидкова зазначають, що «четверте покоління прав людини повинне формуватися на засадах: визнання високого статусу особи; прагнення єдності норм права, моралі, релігії при визначенні поведінки як правової; визнання права на індивідуальність особи, що передбачає повагу до особливих потреб людини, які надають їй можливість бути не схожою на інших; установлення суверенності людини щодо держави» [8, с. 103].

А.П. Семітко запропонував виділити «права четвертого покоління», до яких необхідно віднести права людини, пов'язані зі здійсненням абортів, евтаназії [9, с. 207].

Ф.М. Рудинський зазначає, що «права четвертого покоління повинні захищати людину від загроз, пов'язаних з експериментами у сфері генетичної спадковості особи, тобто це такі права людини, які пов'язані із клонуванням та іншими відкриттями у сфері біології» [10, с. 16].

Таким чином, можна зробити висновок, що наукова думка соматичні права пов'язує безпосередньо із фізичним тілом людини та можливістю розпорядження ним або певними його частинами (включаючи рідкі компоненти) на власний розсуд і з урахуванням норм моралі та загального уявлення про права людини.

Якщо звернутися до праць І. Канта, який розглядав питання розпорядження тілом, то слід звернути увагу на такі роз'яснення: «Людина не має права продавати кінцівки за гроші, навіть якщо їй пропонують десять тисяч талерів за один палець» [11, с. 124]. Ці слова І. Канта підтверджують думку про цінність тіла людини для особистого життя, свободи людини, поваги до свого тіла.

Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину у ст. 2 визначає загальний пріоритет людини як фізичної цілісної особи над суспільними інтересами та наукою («Інтереси та благополуччя окремої людини превалюють над виключними інтересами усього суспільства або науки») [12]. Крім того,

у ст. 21 цієї Конвенції зазначається, що «тіло людини та його частини як такі не повинні бути джерелом отримання фінансової вигоди». Досліджуючи це питання, ми дійшли висновку, що ця норма не має абсолютного характеру, адже це підтверджується:

- сурогатним материнством,
- донорством сперми,
- донорством крові (та її компонентів),
- донорством клітин (і тканин) на комерційній основі та за умови отримання додаткових матеріальних благ.

Так, відповідно до Закону України «Про донорство крові та її компонентів»: «У день давання крові та (або) її компонентів, а також у день медичного обстеження працівник, який є або виявив бажання стати донором, звільняється від роботи на підприємстві, в установі, організації незалежно від форм власності зі збереженням за ним середнього заробітку. <...> Після кожного дня давання крові та (або) її компонентів, в т. ч. у разі давання їх у вихідні, святкові та неробочі дні, донору надається додатковий день відпочинку зі збереженням за ним середнього заробітку. За бажанням працівника цей день може бути приєднано до щорічної відпустки або використано в інший час протягом року після дня давання крові чи її компонентів» [13].

Слід звернути увагу на те, що розвиток соматичних прав у національному законодавстві перебуває у первинному стані. Це підтверджується Законом України «Про заборону репродуктивного клонування людини» та Законом України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» [14; 15]. Право на життя, право на переривання вагітності, право на стерилізацію, право на донорство закріплені в Конституції України [2].

Звертаючись до Хартії Європейського Союзу про основні права, слід звернути увагу на п. 1 ст. 3, який встановлює, «що кожна людина має право на власну фізичну і душевну цілісність» [16].

Таким чином, європейський регіональний простір підтверджує позицію про цінність фізичної особи та цілісність того організму, який має певний біологічний вид.

Хартія Європейського Союзу про основні права в п. 2 конкретизує: при застосуванні досягнень медицини та біології необхідно особливо дотримуватися таких вимог, як:

- добровільна і належним чином оформлена згода зацікавленої особи відповідно до правил, встановлених законом;
- заборона застосування евгеніки, особливо у частині, що має на меті селекцію людей;
- заборона використання людського тіла і його частин як джерела прибутку;
- заборона відтворення людини за допомогою клонування [16].

ЄСПЛ у питаннях соматичних прав людини неодноразово висловлював позицію про те, що держави мають певні межі розсуду стосовно прав, зокрема у виборі окремих ефективних засобів захисту прав на національному рівні, а також у складних і чутливих питаннях, щодо яких відсутній консенсус і всередині європейської спільноти.

Так, у справі «A., B. and C. v. Ireland» Суд зазначив: «Немає ніяких сумнівів у гостроті та чутливості моральних і етичних проблем, що виникають у зв'язку з питанням про аборти, й у важливості відповідних суспільних інтересів. Суд постановив, що право на приватне життя не включає в себе право на аборт, хоча право жінки на повагу її приватного життя повинно переважати над іншими правами і свободами, в т. ч. й ще не народженої дитини. <...> Водночас суд виявив, що Ірландія порушила Конвенцію, не надавши доступну й ефективну процедуру, за допомогою якої жінка могла встановити, чи має вона право на законний аборт відповідно до чинного ірландського законодавства» (оскарження закону, який встановлював обмеження у вигляді заборони абортів у Республіці Ірландія) [17].

У справі *Oliari and Others v. Italy* ЄСПЛ закликав Італію розширити правові можливості для одностатевих стосунків. Суд вказав, що серед держав-членів Ради Європи спостерігається тенденція до юридичного визнання одностатевих партнерств, зокрема 24 із 47 держав-членів прийняли законодавчі акти на користь такого визнання (визнання зареєстрованого партнерства для одностатевих стосунків) [18].

Щодо захисту соматичних прав і визнання одностатевих відносин у парі неодноразово висловлювалася Рада Європи та ЄС. Це підтверджується моніторингом застосування Директиви «Європейський наказ про охорону та цивільний регламент (№ 606/2013)», що застосовується з 11 січня 2015 р.: «чи є національний цивільний і кримінальний захист щодо одностатевих пар» в інших державах-членах [5].

ЄСПЛ підтвердив право пари зачати дитину і для цього вдаватися до репродуктивної медицини, наголосивши на ст. 8 Конвенції, оскільки цей вибір є різновидом вияву приватного і

сімейного життя (S. H. and Others v. Austria) [19]. ЄСПЛ згадав про Конвенцію Ради Європи з прав людини та біомедицини 1997 р., яка не займається питанням донорства гамет, але забороняє використовувати методи медичного розмноження, що допомагають вибору статі дитини (у ст. 14 зазначено: «Використання методик <...> не допускається з метою вибору статі майбутньої дитини, за винятком випадків, коли слід уникати серйозних спадкових захворювань, пов'язаних зі статтю», а також наголосив, що «запліднення in vitro проводиться за допомогою гамет членів пари. Це саме правило поширюється на будь-яку іншу процедуру, що стосується яйцеклітин, in vitro або ембріонів in vitro. Однак у виняткових випадках, визначених державами-членами, може бути дозволено використання гамет донорів». Крім того, Суд вказав і на документи ЄС, які регулюють це питання, зокрема Директиву 2004/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 31 березня 2004 р. «Про встановлення стандартів якості та безпеки для дарування, закупівлі, випробувань, обробки, збереження, зберігання та розповсюдження людських тканин і клітин», яка має забезпечити безпеку людини та регулює положення щодо людських тканин (клітин), призначених для застосування у людини.

Також ЄСПЛ підтвердив, що процедура стерилізації (згода на стерилізацію) охоплюється ст. 8 Європейської конвенції з прав людини. Йдеться про одну з найважливіших фізіологічних функцій людини, адже стерилізація втручається у різноманітні аспекти особистої недоторканості індивіда, включно із фізичним і психічним добробутом, а також емоційним, духовним і сімейним життям. (V. С. проти Словаччини, § 106) [20]. Крім того, у цій справі Суд наголосив на реально чинній Конвенції про права людини та біомедицину: «Ст. 1. <...> Сторони чинної Конвенції захищають гідність та індивідуальну цілісність людини та гарантують кожному без винятку дотримання недоторканості та інших прав і свобод». Це підтверджує думку про «індивідуальну цінність людини» та гарантії щодо прав.

Розглядаючи проблемні питання стосовно «завершення життя людини» (самогубства зі сторонньою допомогою), ЄСПЛ наголошує на відсутності консенсусу всередині європейської спільноти щодо такого чутливого питання, різних підходах країн до питань захисту життя і можливості його завершити на вимогу людини. Так, у справі Lambert and others v. France Суд вирішив, що держави-учасниці мають широку можливість розсуду у питаннях самогубства зі сторонньою допомогою. Нині поміж державами-учасницями Ради Європи не існує консенсусу на користь дозволу припинити лікування, що підтримує життя [21].

Висновки. Правове регулювання соматичних прав у міжнародному полі набирає суттєвих обертів. Так, Рада Європи та Європейський Союз як регіональні міжнародні організації виробили стандарти щодо захисту прав людини та розвитку біомедицини. ЄСПЛ у своїй практиці демонструє виважену позицію щодо права завершення життя людини, щодо питання репродуктивної медицини, процедури запліднення in vitro, стерилізації, трансплантації, одностатевих стосунків і права на аборт. Суд, ухвалюючи рішення, звертається до тих міжнародних документів, які безпосередньо регулюють у Європі соматичні права та пов'язані з ними суміжні інститути: Конвенції Ради Європи з прав людини та біомедицини 1997 р., Рекомендації Ради ЄС від 29 червня 1998 р. «Про придатність донорів крові та плазми і просіювання донорської крові в Європейському співтоваристві» (98/463/ЄС), Директиви 2004/23/ЄС від 31 березня 2004 р. «Про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, закупівлі, тестування, обробки, збереження, зберігання і розповсюдження людських тканин і клітин». В Україні соматичні права перебувають на первинному етапі свого становлення, фактично зводяться до суворої заборони евтаназії та репродуктивного клонування. Тому слід приділити максимальну увагу захисту соматичних прав у національному полі, адже маємо міжнародні стандарти, які слід використовувати для розбудови застарілих нормативних актів. Не можна не звертати увагу на те, що сурогатне материнство є «певним шляхом» для пар, які не можуть мати дітей; донори крові та її компонентів потрібні дедалі більше у зв'язку з її нестачею; трансплантація органів в Україні вже стає звичайним явищем.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Конституція України 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Sexual health, human rights and the law. URL: file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D1%8F/Downloads/9789241564984_eng.pdf.

4. Your Body, Your Choice: Fight for Your Somatic Rights. URL: <https://www.discovermagazine.com/technology/your-body-your-choice-fight-for-your-somatic-rights>.
5. List of actions by the Commission to advance LGBTI equality. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/lgbti-actionlist-dg-just_en.pdf.
6. Рабінович П.М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1. С. 24.
7. Крусс В.И. Соматические права человека в соотношении православной антропологии С.Л. Франка и философии экологического кризиса В. Хесле. *Медицина, этика, религия и право* : материалы конф. Москва, 2000. С. 171–189.
8. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С. 101–107.
9. Корельский В.М. Теория государства и права : учебник / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. Москва : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. 616 с.
10. Рудинский Ф.М. Гражданские права человека: общетеоретические вопросы. *Право и жизнь*. 2000. № 31. С. 15–18.
11. Kant I. Lectures on Ethics Infield L. and foreword by Beck, L.W. Indianapolis and Cambridge : Hackett, 1963. P. 124.
12. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.
13. Закону України «Про донорство крові та її компонентів» 1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/239/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
14. Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-IV#Text>.
15. Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text>.
16. Хартія Європейського Союзу про основні права 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.
17. Справа «A., B. and C. v. Ireland». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-102332%22%5D%7D>.
18. Справа «Oliari and Others v. Italy». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-156265%22%5D%7D>.
19. Справа «S.H. and Others v. Austria». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-107325%22%5D%7D>.
20. Дело «V. С. Против Словакии» (Жалоба № 18968/07). URL: [file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D1%8F/Downloads/CASE%20OF%20V.C.%20v.%20SLOVAKIA%20-%20\[Russian%20Translation\]%20by%20the%20Moscow%20Lawyers'%20Club%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D1%8F/Downloads/CASE%20OF%20V.C.%20v.%20SLOVAKIA%20-%20[Russian%20Translation]%20by%20the%20Moscow%20Lawyers'%20Club%20(2).pdf).
21. Справа «Lambert and others v. France» (Скарга № 46043/14). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-155352%22%5D%7D>.